

Nimet YILDIRIM
Professor. Dr.

Atatürk Üniversitesi, Erzurum/Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-6544-7573>

E-mail: nimety@atauni.edu.tr

NIZAMÎ GENCEVÎ VE “HAMSE”Sİ

Romantik mesnevi tarzının kurucusu, bu tarzın en büyük ve en yatenekli sözcüsü, aynı zamanda ergin bir sufi ve şeyh de olan Nizamî'nin sözlerinin yeniliği ve gücü yüzyıllar boyunca asla eksilmeden, eskimeden hep artarak, yaygınlaşarak günümüze erişmiştir (Safâ, 1371 hş. 801).

Azerbaycan şairi Nizamî insanlığın yetiştirmiş olduğu ender kişiliklerden biridir. Söz dünyasının güneşi, daha yaşadığı çağda eserleri mucize olarak kabul edilen Nizamî, kendisinden önceki şairlerle karşılaştırıldığında öyle erişilemez bir makama erişmiştir ki; sonradan gelen şairler onun makamına erişebilmeyi akıllarından bile geçirememişler, ancak her zaman onun tarzını sanatını ve engin anlamlı şiirlerini beğenerek taklit etme yolunu seçmişlerdir.

Nizamî, başta Doğu edebiyatları olmak üzere dünya edebiyatlarında müstesna ve özgün bir yere sahip çok parlak bir simadır. O, kendisine özgü kendi yarattığı aşk-kahramanlık-didaktik şiir tarzıyla, en dorukta ustaca şekil ve anlam uyumu, ruh tahlilleri, özgün keskin ifadeleri, simgesel dili, hiçbir şeyi gözden kaçırmayan üstün kavrayışlı düşünce ve görüş gücüyle, güçlü betimlemeleri, doruklara yücelen fantezileri, parlak teşbihleri engin felsefi görüşleriyle eşsiz bir söz ustasıdır (Resulzade, 2011, s. 55).

Hem lirik şiirde ve hem de kahramanlık şiirlerinde üstad olan Nizamî, Anadolu'da da çok sevilmektedir. Son derece sakıngan bir zahit olarak bilinen Nizamî, hurafelerden, asılsız ve uydurma dinsel değerlerden, taassuptan uzak, özgür bir kişilik; bencillikten, gösterişten hoşlanmayan, belagati en üst düzeyde, şiiri her kesim tarafından beğenilen bir şairdir (Browne, 1924, s. 94-95).

Nizamî, zaman zaman mesnevilerini ve bazı gazellerini hükümdarlara sunuyor olsa bile bir saray şairi değildi, saraylara yaklaşmamasının gerekçesi de inançlarına olan duyarlılığıydı. Yine eserlerinden ve yaşadığı çağın gelişmeleriyle ilgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla kimseleri övmeyi sevmezdi. Övgü şiiri yazmayı hiç denemedi. Saraylardan ve yöneticilerden oldukça uzak duruyordu (Browne, 1924, s. 94-95; Resulzade, 2011, s. 55).

Genceli Nizamî, bilge ve sûfi bir filozoftur. Ömrünün tamamını kanaat, inziva ve uzlette geçirmiştir. Bu yüzden de daha çok “Şeyh Nizamî” olarak bilinir. Hayatı boyunca, kendisine verilene kanaat etmiş, dünyayı sevenlere hiç yaklaşmamış, gençlik yıllarından itibaren sultanlar ve yöneticilerin meclislerinden uzak durmuş, hiçbir yönetici için övgü şiiri yazmamış, kendi zaviyesinde ve dergâhında bir köşeye çekilip münzevi olarak yaşamıştır. Ancak bazı yöneticiler zaman zaman gidip kendisini ziyaret etmişlerdir (Nefisî, 1363 hş., s. 15).

Bu konuda kendisi de şöyle der:

چون به عهد جوانی از بر تو
بر در کس نرفتم از در تو

همه را بر درم فرستادی
من نمی‌خواستم تو می‌دادی

چون که بر درگه تو گشتم پیر
ز آنچه ترسیدنیست دستم گیر

Gençliğimde bırakıp da kapını senin
Gitmedim kapından başka kapısına kimsenin

Herkesi benim kapıma gönderdin sen
Ben istemiyordum, kendin gönderiyordun sen

Yaşlandım ben artık dergâhında senin

Korkulacak şeylerden kuru beni, tut elimden sen (Nizamî-yi Gencevî, 1388 hş. s.45-47).

Nizamî'nin eserlerinde kullandığı dil, alabildiğine özgün ve ilk kez kendisini tarafından kullanılmış, Farsça yazılmış metinlerde daha önceleri görülmemeyen hem nicelik ve hem de nitelik açısından zengin bir özgün sözcük dağarcığına sahiptir. Söz konusu yeni kelimeler/kelime grupları başlangıcından günümüze Farsça metinlerde yeni oluşları, yenilikçiliği ve yeni anlam yüklemeleri açısından Nizamî eşsiz bir şairdir. Bu yenilikler sadece dil özellikleri ile değil, ifade, dillendirme ve anlamları açısından da son derece önemlidir. Onun kelime gruplarında; bütün tamlama türleri görülmektedir.

O yüzden eserlerinde kedine özgü çok sayıda sözcük, ilk kez Nizamî tarafından derin anlamalı, sade ve kolay anlaşılır olarak Farsçaya kazandırılmıştır. Said Nefisî'ye göre "Nizamî, kendisinden önce bilinmeyen ya da yaygın olarak kullanılmayan kelime grupları ve tamlamaları kullanmakta son derece cesurdur." Değişik coğrafyalarda Nizamî uzmanları şairin eserlerinde kullandığı özgün ve ilk kez kullanılan sözcükler, terimler, tamlamalar, sözcük gruplarını içeren sözlükler hazırlamışlardır (Mutlak, 1395 hş., s. 496-499).

Nizamî'nin günümüze kadar gelen tek eseri *Hamse*'sidir. "Penc Genc" adıyla da bilinen ve yaklaşık 35.000 beyitlik eserin otuz beş-kırk yılda tamamlandığı kabul edilir.

***Hamse*'de yer alan mesneviler şunlardır:**

1. *Mahzen ü'l-esrâr*

Tasavvuf ve ahlak konulu bir mesnevi olarak Gazneli Senaî'nin *Hadikatü'l-hakika* adlı tasavvufî mesnevisi örnek alınarak yazılmıştır. Ancak onun bu eseri, içeriği, insani değerler, düşünceler ve sanatkarlık açısından değerlendirildiğinde Senaî'nin şiirinden daha üst makamdadır. Nizamî'nin ilk büyük hacimli eseri "*Sırlar Hazinesi*" manzumesidir. Yakın ve Orta Şark edebiyatında didaktik manzume türünün en kıymetli numunesi olan bu eser üstün yetenekli şairin yaratıcılığında epik şiir sahasında ilk kalem tecrübesi idi.

Sırlar Hazinesi, gerçekte, Nizamî'nin yaratıcılık manifestosudur. "*Sırlar Hazinesi*" hayatın ayrı ayrı alanlarını kapsayan, toplumun çeşitli tabakalarının rengârenk resimlerini yansıtan, düşünceler, idealler ve kanaatler ifade eden bir eserdir.

Özge yazan sözleri borç etmedim
Her neyi könlüm dedi: "De" men dedim

Yoxsulun onda yeri var, hem şahın
Sırlarının heznesidir Allah'ın

Bilge şair *Sırlar Hazinesi*'nde didaktik türden başarıyla yararlanıp, okuyucu ile lirik monologlarla sohbet ediyor, onu düşündüren, rahatsız eden problemlere dokunuyor, bütün hallerde orta asırların katı karanlığı içerisinden ışığa, gerçeğe ve iyiliğe sesleniyor.

Sırlar Hazinesi, Giriş; 20 makale ve bu makaleleri epik portrelerle yansıtan 20 hikâyeden oluşur.

“Sırlar Hazinesi” zengin içerikli, yüksek sanatkârlıkla yazılmış bir eserdir. Azerbaycan edebiyatının kıymetli bir abidesi olan bu eserin önemi, insanlığın aydınlık sabahına açılmasında, sıradan insanlara muhabbetle dolu olmasındadır.

Daha eserin girişinde şiir ve sanat konularına dikkatleri yöneltten şair sözün yaratılışı, insan hayatındaki rolü, değeri hakkında derin sohbetler açar. Ona göre söz; yaratılışın en güzeli, ilk güzeldir. Kalem yazmaya başlayalıdan beri dünya gözünü sözle açar. Söz insanın canı, beden ise onun makamıdır. Bayraklar bile söz kadar egemen olamazlar, gerçek egemendir söz.

2. Hüsrev ü Şîrîn

Hüsrev ü Şîrîn adlı eserde Sasanî Hükümdarı Hüsrev Pervîz ile Şirin’in aşk hikâyesi anlatılır. Güçlü aşk duygularının tahliliyle bir çeşit aşk romanı haline getirilen mesnevi daha sonra benzerlerinin yazılacağı bir edebî tür oluşturmuştur. Nizamî dünyayı ve zamanı fethetmek için Hüsrev ü Şîrîn’i yazmış, eseri bitirdiğinde de “*Hiç kimse güzellerin yüzüne böyle güzel bir ben konduramamıştır*” der. Nizamî kendi ifadesiyle: “bu eseriyle göklerin ayaklarını öpmeğe hazır olduğu bir güzel” yaratmıştır.

Hüsrev ü Şîrîn, Azerbaycan Atabeklerinden Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivan’ın şairden aşk konulu bir eser yazması üzerine 1177 yılında kaleme almıştır. Nizamî ’nin şiirlerinde ve özellikle bu eserinde en öne çıkan değer aşktır. O, aşkı sadece insanla sınırlamaz, bütün evrene egemen olarak görür.

Göyün mehrabıdır eşk adlı gudret
Yer aşkın torpağından taptı gıymet

Kim eşke yad ise artık solupdur
Onun yüz canı da lsa ölüpdür

Cihanda cezbeden başka ne iş var
Hekimler bu işe eşk ad koyuplar

Bu destene girişdim eşk ile men
Cihan doldu tamam eşkin sesinden

Nizamî ’nin aşk konulu bir kitap yazmak isteğinde Hüsrev ve Şirin hikâyesini seçmesinde en büyük etken Firdevsi ve onun *Şahnamesi* olmuştur. Nizamî ’den önce Katran-i Tebrizi’nin şiirlerinde de bu iki aşk kahramanın adları geçmektedir. Aynı zamanda Nizamî, Şirin’in Berdeli bir Türk kızı olduğunu bildiğinden bu konuyu seçmiştir.

Eseri kaleme alırken elbette kendisinden önceki ulu şairlerin eserlerinden yararlanmış, ancak *Hüsrev ve Şirin* baştan aşağı onun şairsel hayal gücünün, yüksek düşünce yetisinin eseridir. Eserdeki bütün tipler özenle yaratılmıştır. Her tip onun erdemli insan ve aşk dolu yürek taşıyan insan tiplemesinin simgesidir.

3. Leylâ vü Mecnûn

Konusunu Arap kültüründen almakla birlikte kahramanları İranlı kimliğine büründüren Nizamî üslûbu, kurgulaması ve ifadesiyle en başarılı eserini ortaya koymuştur.

4. Heft Peyker/Behrâmnâme

Eserde Sasanî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un av eğlenceleri, evlilik hayatı ve yedi eşinin kendisine anlattığı hikâyeler konu edilir. Şairin hikâye anlatmadaki ustalığı ve geniş hayal gücü bu mesnevîde âdeta doruğa ulaşır.

İskendernâme

Nizamî'nin en son ve ustalık dönemi eseri, İskender konusunda doğu edebiyatlarında ilk ve en ünlü *İskendernâme*'dir. 597/1201 yılında tamamlanan *İskendernâme*; *Şerefnâme* (6.868 beyit) ve *İkbâlnâme* (3.648 beyit) olmak üzere iki bölümden ve toplam 10.516 beyitten oluşmaktadır. İskender hikâyesinin yarısı birinde, diğer yarısı da ikincisinde anlatılır.

İskender hikâyesi İslâm kültürünün yaygın olduğu coğrafyalarda alabildiğine ün kazanmış, yoğun kitlelerce bilinen ve yaygınlığını sürdüren bir hikâyedir. En eski çağlardan bu yana bu hikâyeler; bir taraftan halk hikâyeleri tarzında hikâyeciler, öğretmenler, hikâye aktarıcıları tarafından köyde kentte, farklı ortamlarda halk kitlelerine; hükümdar saraylarında hükümdarlar ve emirlere anlatılırken, bir taraftan da en üst düzeyden ünlü şair ve yazarlarca birbirinden farklı versiyonlarıyla değişik şekillerde Farsça manzum ve mensur metinlerde aktarılmıştır (Efşâr, 1343 hş., s. 160).

Nizamî, İskender hakkındaki yaygın anlatıları bir araya toplayarak ilk kez bağımsız bir *İskendernâme* yazan şairdir. Bu öneminden olsa gerek kendisinden sonra *İskendernâme* yazan Türk, Hint ve Fars şairleri hep onun bu ünlü eserini örnek almışlardır. Gerçekte onun *İskendernâme*'si onu antik dünyadaki egemenliklere çekip götüren, bir "Medine-yi Fazıla; Erdem Şehri" arayıp bulma uğruna son çabalarını sarf ettiği ve sonunda da bu arzuladığı şehri eşitlik, özgürlük ve kardeşlik temelleri üzerine yükselttiği son çalışmalarından biridir.

İskender konusunda bilinen en önemli ve ayrıntılı metin Genceli Nizamî'nin *İskendernâme*'sidir. Nizamî'ye göre İskender, İslâm dünyasında Zülkarneyn diye anılan, *Kur'ân*'da Musa Peygamber ile aynı çağda yaşadığı belirtilen, onunla birlikte yaşadıkları birtakım serüvenleriyle anılan (bazılarınca Musa'nın kendisi olarak kabul edilen) kişilikle örtüştürülmüştür.

Nizamî, İskender'i Makedonya'dan alır, Gence'ye kadar getirir. Dünyanın birçok coğrafyasını gezdirdikten sonra bütün bu seferleri ve dünya fetihlerini Gence'de alabildiğine ustaca bir dilde ve başyapıt bir eserle edebiyat dünyasına armağan eder: İskender, Aristo tarafından yetiştirildiği ve bilgilerini ondan aldığı için de Nizamî onu tek tanrı inancı konusunda tam olgunluğa ve erginliğe erişmiş bir tek tanrı inancı hükümdar olarak algılar, öyle niteler, eserinin kurgusunu da bu çerçevede oluşturur (Browne, 1924, s. 181-82).

Nizamî'nin *İskendernâme*'sinde İskender bir peygamber ve Zülkarneyn'dir. Nizamî'ye göre İskender; Kâbe'ye gider, hac görevini yerine getirir. Filozoflar, bilge ve zahit kişiliklerle konuşur, tartışır. Önemli eserlerin kendi diline çevrilmesi ve okunması için destekler sağlar. Dünyayı gezer, her gördüğünden ders çıkarır.

Böylece Nizamî, İskender'in kişiliğinde olağanüstü bir yeti ve çabayla eşine rastlanamayacak bir hayal gücüyle hocası Aristo'nun yapmak istediğini başarır ve onun evreni gezip görmüş bir bilge kişiliğiyle, neredeyse bütün dünyayı fetheden ve zaferden zafere koşan ünlü hükümdar ve kumandan kimliğini bir tek kişilikte birleştirir. Savaşçı bir kumandan aynı zamanda hikmetin tadını almış, bu bilgeliği hükümdarlığına yansımış bir kişilik ortaya çıkarır (Zerrinküb, 1372 hş., s. 196-97).

Şairin, *İskendernâme*'si de hayatı gibi evrenin bir gün ortadan kaybolup yok olacağı, bütün kargaşalar ve çatışmaların, sertlik ve kabalıkların gerçekte hiçbir sonuç vermeyeceği düşünceleri ve özellikle de felsefi ağırlıklı derin dünyasında dönüp dolaşıyordu. Elbette

kendisi de aşk, vefa, barış, mutluluk ve sevgi tutkunu olan Nizamî'nin düşüncesiyle de, bu efsaneler dünyası hakkında bu hafızalardan silinmiş sevgi dışında birtakım duyguların yeniden canlandırılmasına, *Kur'ân*'ın da işaretiyle kendisinden iyilikle söz edilen biri hakkında hoş olmayan şeyler söylemesine izin vermiyordu (Zerrînkûb, 1376 hş., s. 189).

ŞEREFNÂME

Bu eserde İskender güçlü bir hükümdar, yiğit bir dünya fatihi, zulme ve haksızlığa uğramış kesimlerin hamisi, bilge ve filozof bir kişiliktir. Nizamî, insanoğlunun gelişim evrelerini bir bir ele alarak mükemmel bir örgü içerisinde yorumlamakta, daha da ileri adımlar atarak son hedefe erişmektedir. Ona göre İskender İran geleneğindeki ideal hükümdar değil, Eflatun'un “Erdem Şehri”nin ideal hükümdarıdır. Burada gerçek İskender, *İkbâlnâme*'de ise başka bir İskender; ideallerdeki, efsanelerle karışık anlatımlardaki İskender ele alınmakta, İskender bütün arzularına erişmiş, dünya fatihi bir kişiliğin ötesinde, bilge, hekim ve peygamber gibi bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkbâlnâme

Nizamî'nin *İskendernâme*'sinin ikinci bölümü olan “Hirednâme”, “Hirednâme-yi İskenderî”, “İkbâlnâme-yi Sikenderî” ve “İskendernâme-yi Bahri” adlarıyla da bilinen *İkbâlnâme*'de; İskender zaferden zafere koşan, ülkeler fetheden bir hükümdar olma sınırlarının ötesine taşınarak bilge, filozof ve peygamber bir kişilik olarak nitelenir. Bu eserde İskender'in sûfiliği ve ahlaki özellikleri öne çıkmaktadır (Safâ, 1367 hş., s. 348; Rezmî, 1381 hş., s. 175).

İkbâlnâme daha çok şairin; akıl, felsefe ve hikmet konularındaki düşüncelerine yer vermekte; derin düşünceler ve alabildiğine yüksek anlamlar, öğütler, ahlaki tavsiyeler, dünyanın yaratılışı konusunda bilimsel ve felsefî görüşler, özellikle de Yunan akıllı gibi konuları öne çıkarmasıyla Nizamî'nin diğer mesnevilerinden edebî özellikleri ve içeriği açısından daha öne çıkmaktadır. Çünkü bu eserini kaleme aldığı yıllarda şair hayatının olgunluk dönemini yaşamaktadır. Eser bu yüzden *Hirednâme* adıyla da bilinmektedir. Öte yandan eserdeki felsefî ve destan dışı öğelerin fazla yer alması onun destansı-kahramanlık anlatısı özelliğini belli düzeyde azaltmaktadır.

Akıl nerede bir hazine bulsa
Tanrı'nın adını anahtar yapar ona

Akıl veren, akıllıları seven Tanrı
Akılsızlara da çare veren Tanrı

Sözlerdeki sırları açan o
Güçsüzlere güç veren o

Açığı, gizliyi; içi, dışı bilen o
Akla her zaman yol gösteren o.

KAYNAKÇA

1. Browne, E. G. (1924). *A Literary History of Persia*, Cambridge, I-IV.
2. Efşâr, İ. (1343 hş.). “Hadîs-i İskender”, Tahran. *Yağma*, sy: 194.
3. Mutlak, C. H. (1395 hş.). “Nizâmî-yi Gencevî”, *DZEF*, VI, 496-499.
4. Nefisî, S. (1363 hş.). *Dîvân-i Kasâid ve Ğezeliyyât-i Nizamî-yi Gencevî*, Tahran.
5. Nizamî-yi Gencevî, (1388 hş.). *Kulliyât-i Hekîm Nizamî-yi Gencevî* (yay. Vahîd-i Destgirdî), Tahran.

6. Rəsulzadə, M. Ə. (2011). *Azərbaycan Şairi Nizami*, Bakı.
7. Rezmçû, H. (1381 hş.). *Kalemrov-i Edebiyyât-i Hamâsi-yi İrân*, Tahran I-II.
8. Safâ, Z. (1367 hş.). *Hemâseserâyî Der İrân*, Tahran.
9. Safâ, Z. (1371 hş.). *Târîh-i Edebiyyât Der İrân*, Tahran. I-V.
10. Servetiyân, B. (1380 hş.). “İskender Der Azərbaycan Bâ Nigahî Be Şerefnâme-yi Nizamî”, *Ferheng u Huner*, sayı: 29, Tahran. 49-51.
11. Zerrînkûb, A. (1372 hş.). *Bâ Kârvân-i Hulle*, Tahran.
12. Zerrînkûb, A. (1376 hş.). *Hikâyet Hemçonân Bakî*, Tahran.

Nimet ЫЫЛДЫРЫМ
Профессор, доктор

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ЕГО «ХАМСЕ»
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамсе», лирическая поэзия, героическая поэзия, Гянджа

Низами Гянджеви - поэт, стоящий в авангарде своей уникальной поэтикой любви, героизма и дидактики. Благодаря проникновенным, острым и оригинальным выражениям, символическому языку, мощным художественным образам и глубоким философским размышлениям он является непревзойдённым мастером слова.

Будучи выдающимся мастером как лирической, так и героической поэзии и известным строгой аскетичностью, Низами оставался свободным духом - свободным от суеверий, ложных и надуманных религиозных ценностей и фанатизма. Он не любил эгоизм и показуху. Несмотря на то, что он иногда посвящал свои маснави и некоторые газели правителям, придворным поэтом он не был, а его удалённость от двора проистекала из верности собственным убеждениям.

На протяжении всей жизни он довольствовался тем, что имел, не стремился к мирским благам и с молодости избегал собраний султанов и правителей, уединяясь в своей обители и ведя затворнический образ жизни. Однако некоторые правители время от времени навещали его.

Единственное дошедшее до нашего времени произведение Низами - «Хамсе». Также известное как «Пендж Гяндж», это сочинение, состоящее примерно из 26 000 бейтов, считается созданным в течение тридцати пяти–сорока лет.

Nimet YILDIRIM
Professor doctor

NİZAMİ GANJAVİ AND HIS “KHAMSA”
SUMMARY

Key words: Nizami Ganjavi, Hamse, Lyric poetry, heroic poetry, Ganja

Nizami Ganjavi is a poet at the forefront of his uniquely crafted style of love, heroism, and didactic poetry. With his soul-searching, sharp, original expressions, symbolic language, powerful imagery, and profound philosophical insights, he is a peerless master of words.

A master of both lyric and heroic poetry, known as an extremely cautious ascetic, Nizami was a free spirit, free from superstition, false and fabricated religious values, and fanaticism. Nizami disliked selfishness and ostentation. Although he occasionally presented his masnavis and some ghazals to rulers, he was not a court poet, and his avoidance of courtiers stemmed from his sensitivity to his beliefs.

Throughout his life, he remained content with what he was given, never approaching worldly lovers, and from his youth onward, he avoided the gatherings of sultans and rulers, secluded himself in his own lodge, living a solitary life. However, some rulers visited him from time to time.

Nizami's only surviving work is Hamse. Also known as "Penc Genc," this work, consisting of approximately 26.000 couplets, is believed to have been completed over thirty-five to forty years.

Daxil oldu: 06.11.2025-ci il